

מורכבויות הלכתיות בטיפול אורתודנטי

מגישה : שירה חדאד

מורה מלווה : הרב אודי יפרח

בית ספר : אולפנת אלומה

שדות נגב

תאריך : ד' ניסן תשפ"ג

(למניינם : 26.3.2023)

תוכן עניינים

2	מבוא
3	פרק א: קיבוע אורתודנטי ושיניים תותבות
4	הגדרת בישול, כלי ראשון, כלי שני
5	הבליעה וההכשרה של החומרים: פלסטיק, קרמיקה וברזל אלומיניום
6	בישול בכלי שני
8	ניסוי שערכתי להצגת הטמפרטורה של כלי שני
9	דבר גוש בכלי שני
13	פרק ב': עמדת פוסקי הלכה לפלטה ושיניים תותבות
14	מחלוקת הפוסקים בהגדרת שיעור יד סולדת
15	פרק ג': ראיון עם הרב שחר בוצחק שליט"א
17	סיכום ומסקנות
18	רפלקציה
19	ביבליוגרפיה

מבוא

בשנה וחצי האחרונות עברתי טיפול אורתודנטי ליישור שיניים ונדרשתי לקבע גשר לשיניים. לכאורה מדובר בהליך רפואי אסתטי (מציק משהו) שלא כרוך בבעיות הלכתיות. לאחר זמן מה מתחילת הטיפול היה נראה לי שעצם הימצאות הגשר בחלל הפה עלול לגרום למספר בעיות בנושא הכשרות. היות ואני מכניסה לפי גם מאכלים בשריים וגם חלביים וייתכן ויש ערבוב אסור של בשר וחלב. בנוסף, גם בפסח עשויה להתעורר בעיה בכשרות הפלטה לאחר שהיא בלועה בחמץ שנאכל כל השנה. לכאורה יש לומר שכמו שבכלי המטבח אנו לא מערבבים בין בשר לחלב מדוע שאכניס להכניס לפלטה שבפה שהיא למעשה סוג של כלי מתכת - בשר וחלב? הרי יש סיכוי שהפלטה בולעת את המאכלים ועלולה להיות בלועה מבשר וחלב יחדיו. כמובן ששאלה זו אינה רלוונטית רק עבורי אלא עבור המטופלים הרבים שעוברים טיפול אורתודנטי. מחד גיסא נראה שלפי 'נוהג העולם' לא שמענו מי שמחה על כך ולא נראה שפוסקי הלכה חששו לבעיה זו. מאידך, אין הכרח להסיק שהשימוש בפלטה אינו חף מבעיות הלכתיות.

לכן בחרתי לעסוק בשאלה זו וביררתי את עמדת ההלכה בנושא. מכיוון שהספרות התורנית בנושא זה דלה מאוד נאלצתי ללמוד את היסודות ההלכתיים בנושא הכשרות הקשורים לנושא. לשם כך העמקתי במספר נושאים הלכתיים: הגדרות של כלי ראשון וכלי שני, בישול בכלי שני, דבר גוש בכלי שני. מתוך כך התייחסתי גם למעמד הכשרות של שיניים תותבות.

בפרק א' של העבודה סקרתי את הפן המדעי על קיבוע השיניים והצגתי הגדרות כלליות בנושא בישול, בליעה והכשרה, בנושא כלי שני ודבר גוש בכלי שני. בפרק זה אף הצגתי ממצאים של ניסוי קטן שערכתי ובו מדדתי טמפרטורה של מים כדי לחדד את הדין שלי כלי שני.

בפרק ב' סקרתי היבטים מדעיים על שיניים תותבות ובו בדקתי האם שיניים תותבות בולעות ואת מחלוקת הפוסקים בשיעור יד סולדת.

בנוסף ערכתי ראיון עם הרב שחר בוצחק ראש הגרעין התורני באופקים ור"מ בישיבת ההסדר בשדרות בנוגע לבעיות ההלכתיות שיש בגשר בשיניים ובשיניים תותבות.

אני סבורה שכל מי שעובר טיפול אורתודנטי צריך להיות מודע למורכבות ההלכתיות הכרוכות בטיפול ולפתרונות האפשריות.

פרק א: קיבוע אורתודנטי ושיניים תותבות

במהלך טיפול אורתודנטי מודבק למטופל גשר העשוי מפלדות אל חלד, מקרמיקה או מפלסטיק – שקופים או בצבע השן. סמכים מקרמיקה או מפלסטיק נבחרים לעיתים קרובות מסיבות קוסמטיות. סמכים מפלסטיק עלולים להיות מוכתמים ולדהות עד סוף הטיפול בשיניים.¹ הפלטה המודבקת לשיניים עשויה לבלוע את כל האוכל הנכנס לפה ולכן עולה השאלה הלכתית במלוא חריפותה האם יש בעיה של ערבוב בשר וחלב ובעיה של בליעת חמץ בפסח?

העיקרון של בעיות הכשרות בפלטה חל גם בשיניים תותבות. ישנם סוגים וחומרים שונים של שיניים תותבות:

פליפר ואלפלסט, פליפר אקריל – סוג של תותבת העשוי מפלסטיק אקרילי או מחומר הנקרא ואלפלסט. הפליפר מהווה פתרון אסתטי זמני בדרך כלל לצורך ביצוע שינויים בין טיפול לטיפול ללא קיבוע של התותבת.

מאילו חומרים עשויות התותבות?

התותבות מיוצרות בדרך כלל מחומרים אקריליים:

- ויטליום - חומר מתכתי (כרום קובלט) שמצד אחד הוא חזק ומצד שני מעניק לשיניים מראה אסתטי
- ואלפלסט - ניילון גמיש, דק, לא שביר ואנטי אלרגני.
- קומפוזיט - חומר מרוכב ומוקשה אור. זהו חומר איכותי המשמש לביצוע שיניים תותבות קבועות.²

כדי להשיב על שאלות האלו יש לדעת כי לפי כלל ההלכה מאכלים נבלעים בחומרים שונים ולכן למשל אסור להשתמש (שימוש חם) בסיר בשרי כדי להרתיח חלב היות ויש בסיר בשר הבלוע בדפנותיו וכאשר נרתיח את החלב הטעמים של הבשר יפלטו לחלב. אולם יש מספר משתנים העשויים להשפיע על מעמד הכלי וממילא על פסיקת ההלכה, המרכזיים שבהם: (א) החום של המאכל; (ג) מעמד הכלי – בן יומו (כאשר לא עברו 24 שעות מהבישול); (ג) חריפות המאכל; (ד) סוג המאכל: מוצק, נוזלי.

¹ מיזיריצקי, פרופ' איתן. אילו סוגי גשרים זמינים. אוחזר מתוך פרופ' איתן מיזיריצקי, מרכז המומחים לרפואת שיניים: <https://teeth.co.il/articles/>

² בורדובסקי, ד"ר רונן. (10.2.2018). בריאות השן, שיניים תותבות: איך לבחור רת הסוג המתאים לכם. אוחזר מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5090366,00.htm>

כדי שנוכל לדעת האם בפלטה מתרחשת בליעה אסורה אציג את הפירוט ההלכתי במשתנים שהצגתי. חשוב להדגיש שלפי ההלכה גם התרחש ערבוב אסור ניתן להכשיר את רוב הכלים. הכלל המרכזי בנושא בליעה ופליטה של איסורים הוא 'כבולעו כך פולטו' שגם עליו ארחיב להלן. לכן ארצה לברר במידה והפלטה בלעה מאכלים אסורים האם צריך להכשירה ואם כן כיצד?

הגדרת בישול, כלי ראשון, כלי שני

הלכות הכשרת הכלים נלמדות משתי פרשיות בתורה. בפרשת מלחמת מדין נאמר: "כֹּל-דָּבָר אֲשֶׁר-יָבֵא בָאֵשׁ, תִּעֲבִירוּ בָאֵשׁ וְטָהַר--אֵד, בְּמֵי נֹדָה יִתְחַטָּא; וְכֹל אֲשֶׁר לֹא-יָבֵא בָאֵשׁ, תִּעֲבִירוּ בְּמַיִם" (במבדר לא, כג), ובפרשיית בישול הקודשים במקדש נאמר: "וְכֹל־חֶרֶשׁ אֲשֶׁר תִּבְשַׁל-בּוֹ, יִשָּׁבֵר; וְאִם-בְּכֵלִי נִחְשְׁתָּ בְּשִׁלָּה, וּמִרְק וְשֵׁטֶף בְּמַיִם" (ויקרא ו, כא).

מפסוקים אלו אנו לומדים את יסוד דיני הכשרת הכלים: א. 'כבולעו כך פולטו'- חכמים סברו שכלי בולע טעם מהשי מוש הקודם בו, ולפי אופן הבליעה צריך להכשירו להמשך השימוש - אם השימוש היה באש יש להכשיר בליבון (אש). אם השימוש היה בבישול יש להכשיר בבישול וכיו"ב. ב. הכשרה מועילה לכלי מתכת, אך לא לכלי חרס, לכלי חרס אין תקנה בהכשרה.³

כלי ראשון- הוא הסיר שמבשלים בו על האש, וכן כף שמעריבים בה תבשיל שמתבשל על האש. אם התבשיל היה טרף, הכשרתם כדרך בליעתם - במים רותחים בכלי ראשון על האש.⁴

כלי שני- הוא הכלי שאליו עירו את התבשיל מהכלי הראשון. שאם למשל עירו מים רותחים לכלי שני, והכניסו לתוכו בשר טרף כדי שיתחמם במים הללו, הכלי צריך הכשרה ברמה של כלי שני. ואמנם רבים מקילים וסוברים שכלי שני אינו בולע ואינו צריך הכשרה, אולם כיוון שיש מחמירים, יש להגעיל גם כלי שני.

³ אריאל, ש', & קנוהל, א'. (2011). ואכלת ושבעת. ב- יסודות דיני הכשרת כלים (עמ' 89).

⁴ מלמד, הרב אליעזר. פניני הלכה- כשרות ב, המזון והמטבח. ב- לג- הכשרת כלים ומטבח (עמ' 297).

הבליעה וההכשרה של החומרים: פלסטיק, קרמיקה וברזל אלומיניום
 הכשרת כלי מתכת הוא כפי תשמישם. כלומר, אם השתמש בהם בכלי ראשון, הכשרם בהגעלה במים רותחים בכלי ראשון. ואם השתמש בהם בכלי שני הכשרם בהגעלה בכלי שני. ואם השתמש בהם בצונן, הכשרם בשטיפה והדחה במים צוננים.⁵

כלי חרס או חרסינה שהשתמש בהם בחמים אי אפשר להכשירם. ואם השתמש בהם בצונן הכשרם בשטיפה במים צוננים. אך אם שהה הצונן בתוכם 24 שעות, הכשרם ע"י הגעלה או השריה במים צוננים שלושה ימים מעת לעת, כלומר ימלא מים צוננים למשך 24 שעות, ולאחר מכן ישפכם וימלא שוב למשך 24 שעות נוספות וישפכם, ויעשה שוב בפעם השלישית.⁶ פלסטיק ואלומיניום הכשרם כפי כלי מתכת.

לאחר שהצגנו את הדינים המרכזיים בהכשרת כלים, ננסה לנתח מה המעמד של פלטה בשיניים? ברור שאין להגדירה כבליעה של כלי ראשון היות והמאכלים מגיעים לפה בדרך כלל מהצלחת שהיא מוגדרת ככלי שני לפחות. וגם אם אדם יאכל ישירות מהסיר המוגדר ככלי ראשון ייתכן ועצם ההוצאה מהסיר משנה את המעמד של הכלים. אם כן הבליעה של מאכלים בפלטה תוגדר כבליעה מכלי שני. כעת יש לברר האם כלי שני בולע? כדי להשיב על כך אציג את המעמד ההלכתי של כלי שני.

⁵ דאדוואנד, ר' אמיר. קיצור שולחן ערוך איש מצליח, כרך ב. ב- פרק ס"ו- מיני הכשרת כלים (עמ' תלט).

⁶ שם, עמ' תלח.

בישול בכלי שני

בישול שנעשה בתוך כלי העומד על מקור אש מוגדר ככלי ראשון משום שהטמפרטורה בו גבוה ויכולה לבשל. טמפרטורה גבוהה מוגדרת כחום שהיד סולדת בו וזוהי טמפרטורה העשויה לבשל (הפוסקים נחלקו בטמפרטורה המדויקת ומקובל להגיד שהטווח הוא בין 72-41 מעלות). בשבת, בה כמובן אסור לבשל לא ניתן לשים מאכל קר שאינו מבושל בתוך כלי ראשון גם אם הוא הורד ממקור האש כי הוא עדיין חם ובכוחו לבשל אותו. נשאל את השאלה מה דינו של כלי שני, כלומר מה המעמד של מאכל שיצא מכלי ראשון והוכנס לתוך כלי שני? האם יש בכוחו לבשל. דוגמא מעשית: האם ניתן להכניס פלפל שחור (שבדרך כלל הוא לא עבר תהליך בישול) לתוך מרק חם הנמצא בכלי שני? האם יש בכוח המרק לבשל את הפלפל? מקור הדין הוצג במסכת שבת (מ,ב) שם הובא כי כלי שני אינו מבשל:

"אמר יצחק בר אבדימי פעם אחת נכנסתי אחר רבי לבית המרחץ ובקשתי להניח לו פך של שמן באמבטי ואמר לי טול בכלי שני ותן שמע מינה תלת שמע מינה שמן יש בו משום בשול וש"מ כלי שני אינו מבשל וש"מ הפשרו זהו בשולו".⁷

הגמרא מספרת על ר' יצחק בר אבדימי שנכנס לבית המרחץ וביקש מרבי להניח פח שמן באמבטיה, רבי ענה לו שניתן להעביר את המים של האמבטיה לכלי שני ולאחר מכן יהיה ניתן לשים את פך השמן (הלא מבושל) בתוכו. מכאן עולה כי שכלי שני אינו מבשל, כי אם היה בכוחו של כלי שני לבשל היה אסור לתת בתוכו את השמן. הירושלמי מגדיר מה ההבדל בין כלי ראשון לכלי שני:

"איזהו תבשיל ברור? כל שהאור מהלך תחתיו".⁸

לפי הירושלמי כל עוד הכלי מעל האש הוא מוגדר ככלי ראשון, אבל כאשר התבשיל ירד מהאש משמע שהוא לא מבשל יותר.

לכאורה אפשר להקשות על הנחת היסוד של הגמרא שהרי בסופו של דבר הבישול נקבע על פי הטמפרטורה (חום שהיד סוללות בו) וגם כלי שני יכול להגיע לחום שהיד סולדת בו. לדוגמה אם ניקח מים רותחים מכלי ראשון ונעביר אותם מיד לאחר הרתחתם לכלי שני הם יהיו חמים מאוד בחום שהיד סולדת בו ובכוחם יהיה לבשל, אם כן מדוע הגמרא קובעת שאין בכוחם לבשל?

⁷ תלמוד בבלי, שבת. ב- פרק שלישי (עמ' מ, סעיף ב, ס"ק ג).
⁸ ירושלמי שבת פרק ג'.

מצד שני מתעוררת השאלה גם בקביעה כי כלי ראשון תמיד מבשל. שהרי אם ניקח סיר שהוגדר ככלי ראשון ונוריד אותו מהאש הטמפרטורה תלך ותרד אז מדוע שנגדיר אותו ככלי ראשון?
 התוספות בדיבור המתחיל (להלן ד"ה) 'שמע מינה' הקשה על דין זה שהובא בגמרא, וכך כתב:

"תימה מאי שנא כלי שני מכלי ראשון דאי יד סולדת אפי' כלי שני נמי ואי אין יד סולדת אפילו כלי ראשון נמי אינו מבשל".⁹

התוספות שואל במה שונה כלי ראשון מכלי שני? אם חום התבשיל שבכלי השני הוא חום שהיד סולדת בו אזי הוא עדיין מסוגל לבשל! ולכן ההבחנה בין כלי ראשון לכלי שני. היינו מצפים שהבחנה תהיה בטמפרטורה ולא בסוגי הכלים.
 התוספות השיב על שאלתו:

"ויש לומר לפי שכלי ראשון מתוך שעמד על האור דופנותיו חמין ומחזיק חומו זמן מרובה ולכך נתנו בו שיעור דכל זמן שהיד סולדת בו אסור אבל כלי שני אף על גב דיד סולדת בו מותר שאין דופנותיו חמין והולך ומתקרר".

התוספות מסביר שהטעם להבדל בין כלי ראשון לכלי שני הוא שכלי ראשון מונח ישר על האש וגם דפנותיו מתחממות, לכן חומו ישמר זמן רב ויוכל לבשר מאכל חי. אך כלי שני, מכיוון שדפנותיו לא מתחממות ישר על האש, בזמן קצר הכלי יתקרר, ולכן אין בכוחו לבשל מאכל חי.

מדברי התוספות אפשר לראות שני קריטריונים: (1) חום שהיד סולדת בו; (2) התמדת החום. כאשר שני הקריטריונים מתקיימים הכלי עדיין מסוגל לבשל ולכן כלי ראשון יהיה אסור. אך כלי שני לא מוגדר ככלי שבכוחו לבשל היות ושני הקריטריונים שציינתי לא חלים בו.

ניתן למצוא עמדה אחרת של התוספות שסבר היכולות של הבישול תלויות דווקא בכלי ולא בטמפרטורה. הראבי"ה סבר שיכולת הבישול תקבע על פי הטמפרטורה. הוא טען שלא ייתכן כי כלי ראשון שהוא מהאש והתקרר יוגדר ככלי ראשון הואיל ואין בכוחו לבשל, וכך כתב:

"שאם הניחן לעמוד כדי להפיג את רתיחתו הוה ליה ככלי שני".¹⁰

⁹ תלמוד בבלי, שבת. ב- תוספות ד"ה "ושמע מינה כלי שני" (עמ' מ, ב).
¹⁰ ר' אליעזר בן יואל הלוי. ב- ראבי"ה שבת סימן רב.

כלומר כלי ראשון וכלי שני הם הגדרת טמפרטורה, ואפילו כלי ראשון שירד מחום שהיד סולדת בו (כלומר הסיר חם) מוגדר ככלי שני, וכן כלי שני שחומו מעל חום שהיד סולדת בו יחשב ככל ראשון.

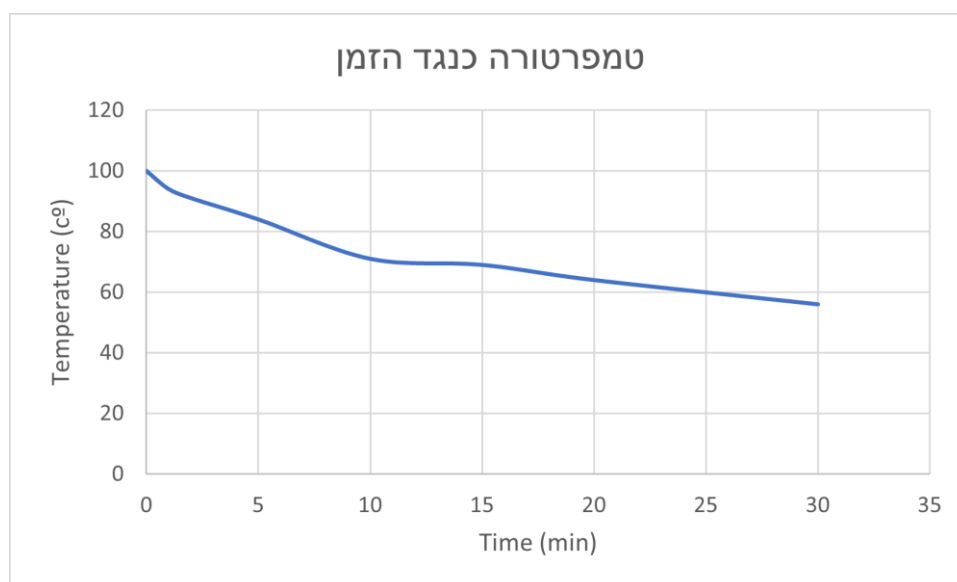
ניתן להקשות על התירוץ של הראבי"ה, בכך שהוא לא מסתדר עם לשון הגמרא, שאומרת בפירוש כלי ראשון וכלי שני, משמע כלים ממש ולא טמפרטורה.

נמצא שלפי הראבי"ה ההגדרה תלויה בטמפרטורה ואילו לפי התוספות ההגדרה נקבעת לפי מעמד הכלי.

ניסוי שערכתי להצגת הטמפרטורה של כלי שני

כדי להמחיש את הבדלי הטמפרטורה בין כלי ראשון לשני שהם מאוד חשובים לבירור שאלת המחקר שלי, ערכתי ניסוי הבודק תוך כמה זמן טמפי יורדת. הניסוי הראה שתוך 5 דקות הטמפי ירדה ב-16 מעלות, ובתוך 20 דקות ירד 35 מעלות.

משמע שבאמת לאורך זמן הטמפרטורה של כלי שני יורדת ואין בכוחו לבשל. כעת סברת תוספות מובנת הרבה יותר. ולפי זה לכאורה אין שום בעיה להכניס מאכלים חמים לתוך הפה כי הוא כלי שני, וכלי שני אינו מבשל ולכן אין בליעה של מאכלים אסורים כי הכל נחשב כבליעת מאכלים קרים שאינם נבלעים בכלי.

דבר גוש בכלי שני

לאחר שראינו שהלכה קיבלה את העיקרון ולפיו כלי שני אינו מבשל לא אמורה להיות בעיה מהותית של בליעה בפלטה היות ורוב המאכלים הנכנסים לפה הם מכלי שני בדרך כלל. אך יש בעיה שנראה לי שלא נתנו עליה את הדעת מספיק, שעלולה לצוץ מסוגי מאכלים בצורת גוש כפי שאסביר להלן. לעיל ראינו שהסברה שכלי שני אינו מבשל כי החום של דפנות הכלי הולכות ומתקררות. לפיכך יש לברר מה יהיה מעמד של מאכלים שמבחינת המבנה והצורה שלהם הם עשויים לשמור על חומם לאורך זמן רב יותר מאשר מאכלים בעלי צורה אחרת. דוגמא לשם השוואה: תפוח אדמה -תפוד (כמו שמכניסים למדורת ל"ג בעומר) שומר על חומו זמן רב מאשר תפוח אדמה בצורת צ'יפס. גם כאשר נוציא אותו מהאש ונעביר אותו לצלחת המוגדרת ככלי שני הוא ישמור על חומו זמן רב ויחשב כאילו הוא נמצא בכלי ראשון. אחת ההשלכות ההלכתיות של תופעה זו תהיה בשבת. אם נגיד שדבר גוש שומר על כוחו ומבשל יהיה אסור לפזר עליו פלפל שחור (שאינו עבר הליך בישול) גם אם התפוח"א יהיה בכלי שני או אפילו בכלי שלישי. דוגמא נוספת הקשורה לנושא שאלת העבודה שלי: נתח בשר גדול הנאכל חם, היות והוא שומר על חומו כי הוא בצורת גוש ייתכן שגם אם הוא יהיה בכלי שני מעמד הלכתי יהיה כאילו הוא בכלי ראשון ואם אדם עם פלטה בשיניים יאכל את גוש הבשר – הוא יהפוך את הברזל המרכיב את הפלטה לבשרי בדומה לסיר בשרי! ולפיכך יהיה אסור לו לאכול מוצרי חלב וכל שכן מוצרי חלב חמים באותה מידה שאסור לצקת לתוך סיר בשלי חלב. להלן אציג את עמדת פוסקי הלכה שסברו כי דבר גוש שומר על חומו ושיש להחשיבו ככלי ראשון גם אם הוא לא מונח בכלי ראשון.

אחד מנושאי כליו החשובים של השולחן ערוך, היה הרב שבתי הכהן שחי בתקופת האחרונים וחיבורו המפורסם 'שפתי כהן' המכונה: 'הש"ך' הודפס על מהדורת יורה דעה של השו"ע טען שדבר גוש דינו ככלי ראשון:

"אם שניהם חמים מחום כלי ראשון כו' – ודעת מהרש"ל וכו' דבדבר גוש כגון חתיכת בשר או דג או אורז או דוחן דמערין חם מן הקדרה אם היד סולדת בו דינו לעולם ככלי ראשון [= ההדגשה איננה במקור] ואין בידי להכריע רק נראה לי כיון דהתוס' פרק כירה כתבו הטעם לחלק בין כלי ראשון לכלי שני דכלי ראשון כיון שעמד על האור דופנותיו חמין ומחזיק חומו זמן מרובה אם כן נראה דהכל תלוי בדפנות א"כ דבר גוש נמי כיון דמיקרי יבש לא שייך בו דפנות וכ"כ באו"ה כלל ל"ז ד"ז דבדבר יבש ליכא דפנות המקררות ומבשל לעולם כל זמן שהיד סולדת בו ע"ש וכן משמע לכאורה בסוף ש"ד".¹¹

¹¹ כהן, הרב שבתי. ב- הש"ך, יורה דעה (סימן ק"ה, סעיף ג', ס"ק ח').

הש"ך הביא את דעת המהרש"ל שטוען כי 'דבר גוש' רותח דינו ככלי ראשון, גם כאשר נמצא בכלי שני, מאחר שהוא אוגר בתוכו חום הוי כלי ראשון שדפנותיו לא מתקררות. הש"ך מסתמך על סברת התוספות שהסיבה שכלי שני אינו מבשל נעוצה בכך שדפנותיו מתקררות. לכן יש לומר שבדבר גוש בכלי שני בו התקררו הדפנות נמשכת זמן רב יותר מהתקררות מאכלים אחרים לכן יש לומר שדבר גוש מבשל גם בכלי שני.

ר' ישראל הכהן מראדין (בעל החפץ חיים) בספרו הלכתי המפורסם משנה ברורה פסק כדברי המהרש"ל והש"ך שדבר גוש דינו ככלי ראשון גם אם מונח בכלי שני:

"כל שכן לפי מה שנוהגין ליתן הבצלים לתוך התבשיל שהוא דבר גוש בודאי יש ליזהר בזה דיש פוסקים שסוברים דדבר גוש שמונח בכלי שני דינו ככלי ראשון. ואפילו אם ימתין עד שיהיה המרק שבקערה אין היד סולדת בו מכל מקום יזהר שלא ישפוך אח"כ על שיורי בצלים שנשאר בקערה מן המרק שבקערה אם היד סולדת בהן דעירווי מבשל כדי קליפה כדקי"ל בסעיף י' ויש בזה חשש דאורייתא".¹²

המשנ"ב חשש לשיטת הש"ך ולכן כתב שאין להכניס דבר גוש (כמו בצל) לתוך תבשיל מפני שיש פוסקים הסוברים כי דינו של דבר גוש ככלי ראשון..

גם הרב נויברג בספרו המפורסם 'שמירת שבת כהלכתה' שפסקי הלכה שבו נכתבו על דעת אחת מחשוב פוסקי הדור האחרון הרב שלמה זלמן אויערבך פסק שיש להחמיר בדבר גוש וכך כתב:

"דבר יבש הבא בגושים, כגון תפוח אדמה, נתח בשר או שעועית שלמה, והוא חם כדי שהיד סולדת בו, יש להחמיר בו כבכלי ראשון, אפילו לאחר שניתן בכלי שני או שלישי, מכיון שהוא אוצר בתוכו את החום, לכן אין לשפוך מרק קר, וכדלעיל סעיף ח, על גבי נתח בשר חם שבצלחת, וגם אין ליתן נתח בשר חם לתוך מרק קר שבצלחת, וכן אין לשים תבלין או חמאה על תפוח אדמה חם, וכן מותר ליתן רסק עגבניות מבושל (קטשאפ) על נתח בשר חם".¹³

מדבריו עולה שיש להחשיב דבר גוש ככלי ראשון, אפילו לאחר שניתן בכלי שני או שלישי מכיוון שהוא אוגר בתוכו את החום ולכן הוא עדיין מבשל גם בכלי שני או שלישי.

בניגוד לפוסקים אלו שסברו שדבר גוש בכלי שני דינו ככלי ראשון. יש הסוברים שדבר גוש אינו מבשל בכלי שני.

¹² הכהן, ר' ישראל מאיר. ב- משנה ברורה (סעיף ה', ס"ק מה).
¹³ נויברט, הרב יהושע. שמירת שבת כהלכתה. ב- פרק א- דיני בישול בשבת (עמ' לא-לב, סעיף ס"ד).

דעתו של הרב עובדיה יוסף הובא בספר של בנו הרב (הראשון לציון כיום) יצחק יוסף בספרו ילקוט יוסף:

"יש אומרים שאף-על-פי שכלי שני אינו מבשל, היינו דוקא בדבר לח, שדפנות הכלי מצננות את מה שבתוכו. אבל דבר יבש וגוש, שאין בו רוטב, וכגון אורז וחתיכות בשר או דגים וכדומה, דינם ככלי ראשון כל זמן שהיד סולדת בהם. ויש חולקים וסוברים שאין לחלק בזה בין דבר לח לדבר גוש ועב, שלעולם כלי שני אינו מבשל. ולפי-זה מותר לערות מרק צונן לתוך אורז חם שהיד סולדת בו שבצלחת, או לתוך חתיכת בשר רותח שבכלי שני".¹⁴

הרב יצחק יוסף טוען שלעולם כלי שני אינו מבשל והוא הסתמך על דבר פוסקי הלכה אחרים שלא הבחינו בין סוגי המאכלים. ולכן מעיקר הדין מותר לערות מרק צונן לתוך רוטב חם שהיד סולדת בו או לחתיכת בשר שבכלי שני.

נראה לומר ששורש מחלוקת הפוסקים בדבר גוש תלוי באופן בו יש להבין את העקרון העולה מהתוספות. הש"ך אימץ את עקרון הדפנות, והפוסקים שלא חששו לדבר גוש סברו מכך שהתוספות לא הבחין בין המאכלים אין לנו לבוא ולחדש הבחנות.

לאחר שדנו בשאלת בישול בכלי שני גילינו שכלי שני אינו מבשל, מלבד המחלוקת שיש בדבר גוש בכלי שני.

אך נראה שאפשר להקשות על הפוסקים שלא הבחינו בין סוגי המאכלים. ניתן להקשות ממקרים מציאותיים. למשל: ייתכן שגם הטמפרטורה בכלי שני תהיה גבוהה לאורך זמן די ארוך. אם ניקח כלי מאוד מאוד גדול וניצוק לתוכו מים רותחים מכלי ראשון, הטמפרטורה של מים תישמר לאורך זמן רב מאשר אם היינו יוצקים את המים מכלי ראשון לכוס רגילה? אם כן, מדוע שנגיד שאין בכוח כלי שני לבשל בגלל התקררות הרי החום בכלי מאוד גדול (נניח בגודל של דוד) יכול להימשך זמן רב!

יש מי שהשיב על כך (לא הצלחתי לאתר זהות הכותב אך דבריו נראים מתאימים ולכן בחרתי להביאם) באופן הבא: קביעת הגמרא והתוספות שכלי שני אינו מבשל בגלל שדפנותיו מתקררים אכן נכונה ואמיתית. אבל סוף סוף יש מקרים יוצאי דופן שבהם כלי שני עשוי לשמור על חומו כמו במקרה שהצגתי. אם כן, למה חכמים לא חששו לאותם מקרים? על כך יש להשיב שצריכים לבחון את תקנות חכמים במבט רחב ובפרספקטיבה. בכל הספרות הרבנית אנו נפגשים עם מספר רב של תקנות חכמים בתחומים שונים. דוגמה לכך: מה דין אדם המסופק אם אמר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בחורף? ההלכה היא שאם הוא הסתפק תוך 30 יום מהיום בו

¹⁴ יוסף, הרב יצחק. ילקוט יוסף, שבת- כרך ג', בישול, בורר, טוחן וסוחט. ב- דיני כלי שני (עמ' רא-רב).

התחילו להגיד משיב הרוח (שמיני עצרת) יחזור ויאמר כי סביר להניח שהתבלבל. אך כאשר ההסתפקות זו תחול לאחר 30 יום משמיני עצרת סביר להניח שכבר התרגל (לאחר 90 תפילות עמידה) ולא טעה ולכן לא יחזור. כעת ניבחנו את המקרה הנ"ל אצל 2 אנשים מתוך העם. ניקח דוגמא קיצונית במקצת אך היא עשויה להסביר את הרציונל. האם יש הבדל בהלכה זו בין גדול הדור שמסופק לבין עם הארץ שמסופק? התשובה שלילת אין ההבדל וההלכה זהה לשניהם. מדוע? הרי ברור שהחשש שגדול הדור יטעה בכך נמוך משמעותית מאשר החשש כי עם הארץ או בחור צעיר נניח יטעו בכך? אבל ההלכה לא עושה ההבחנה. ממקרה זה אפשר לראות שהתקנות של חכמים דיברו על רוב המקרים ואין להחריג מקרים. לפי זה אם חז"ל קבעו שכלי שני אינו מבשל, אז נלך עם אותה פסיקה גם במקרים יוצאי דופן.

לסיכום, הצגתי שתי עמדות הלכתיות בדבר גוש אחת מחמירה והשנייה מקלה ולכל אחת מהם יש נימוקים טובים. לכאורה נראה שלפי השיטה המחמירה לאדם עם פלטה יכולות להיווצר מורכבויות הלכתיות כאשר הוא אוכל דבר גוש חלבי או בשרי.

פרק ב': עמדת פוסקי הלכה לפלטה ושיניים תותבות
 האזכורים ההלכתיים לנושא הוזכרו בדרך כלל ביחס לשיניים תותבות ולא לא
 לפלטה. למרות זאת נראה שניתן להשליך בין הדברים היות והעקרונות דומים.

במאמר של הרב יועזר אריאל בנושא שיניים תותבות הובא:

בשו"ת "שאלת שלום" (סי' קצה, הובאו דבריו ב"דרכי תשובה" יו"ד פט, יא, וב"כף החיים" יו"ד פט, כב) התיר להשתמש בשיניים תותבות לבשר ולחלב ללא הגעלה. נימוקו הוא שהשיניים נעשו מדבר חלק ואינן בולעות, לפיכך יש להשוותם לכלי זכוכית שהם חלקים ואינם בולעים, שמותר מעיקר הדין להשתמש בהם לבשר וחלב.¹⁵

הרב אריאל כותב במאמרו שבשו"ת "שאלת שלום" מתירים להשתמש בשיניים תותבות לבשר וחלב ללא הגעלה, כיוון שהשיניים נעשו מדבר חלק והן אינן בולעות, לכן ניתן להשוותם לכלי זכוכית שהם חלקים ואינם בולעים, ומעיקר הדין ניתן להשתמש בהם לבשר וחלב.

לא בטוח שסברתו תועיל בפלטה העשויה מחומר מתכת וכלל לא בטוח שהיא חלקה.

ואכן בשו"ת "שאלת חיים" סבר שאין בליעה רק כאשר השיניים התותבות נעשו מדבר חלק, אך מה עושים במערכת שיניים מסוג אחר בה הברזל מחוספס?

הרב אריאל השיב על כך:

אמנם ב"שאלת שלום" כתב עוד, שהשיניים התותבות וכן הסתימות עשויים מחומר קשה שאינו בולע. אבל קשה, שהרי בפרשת כלי מדין (במדבר לא כב - כג) הוזכרו כל סוגי המתכות, ובפרשה זו נאמר במפורש שכל כלי המתכות בולעים: "אך את הזהב ואת הכסף את הנחושת ואת הברזל את הבדיל ואת העופרת, כל דבר אשר יבוא באש תעבירו באש". לפיכך גם החלק המתכתי המגולה של שיניים תותבות... דינו ככלי מתכות שבולעים.

הרב אריאל עונה על שאלה זו וטוען שהשיניים התותבות עשויות מחומר קשה שאינו בולע, ובנוסף הוא מביא את פרשת כלי מדין שהוזכרו בה כל סוגי המתכות, ולפיכך גם החלק המתכתי הגלוי בשיניים התותבות, דינו ככלי המתכת שבולעים.

¹⁵ אריאל, הרב יועזר. האם שיניים תותבות בולעות? אוחר מתוך שיניים תותבות- הכשרה לפסח, ואכילת בשר וחלב: <https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html>

מחלוקת הפוסקים בהגדרת שיעור יד סולדת

בשו"ת מהרש"ם מתירים להשתמש בשיניים תותבות ללא הגעלה בין בשר לחלב.¹⁶

השיקול ההלכתי קשור לחוס הבליעה וכך כתב:

**"וכ' הרא"ש פ' כירה ה"ד יד ס"ב כל שכריסו של תינוק נכוית מהן עכ"ל
והיינו ג"כ שיד כל אדם בינוני נכוית מהן".¹⁷**

מדבריו עולה שיש לחשוש לבליעה רק כאשר המאכל הוא ביד סולדת בו ומכיוון שחוס כזה גורם לכוויה סביר להניח שאדם נורמלי לא יכניס מאכל בדרגת חוס כזו לפיו. ולכן המהרש"ם סמך על כך בשיניים תותבות, משום שאין דרכו של אדם לאכול ולשתות דברים שהיד נכוית בהם.¹⁸ אולם יש פוסקים שהעריכו אחרת את שיעור יד סולדת.

גם קיצור שולחן ערוך איש מצליח התייחס לכך, וכך כתב:

**"שינם תותבות שאוכלים בהן בכל ימות השנה, יש לנקותן היטב שלא
ישאר בהם שום חשש חמץ בעין, וטוב שיערה עליהן מים רותחים מכלי
ראשון".¹⁹**

ניתן לראות שנפסק שיש לנקות היטב את השיניים התותבות שלא ישאר שום חשש חמץ בעין, ועדיף שיערה עליהם מים רותחים מכלי ראשון.

ניתן להסיק שמותר להשתמש בשיניים התותבות גם לבשר וגם לחלב ללא הגעלה. לצורך פסח יש לנקות היטב את השיניים שלא ישאר שום חמץ, ועדיף לערות עליהם מים רותחים מכלי ראשון.

כמובן שדין העירוי לא שייך בפלטה היות ולא ניתן להוציאה ואף אחד לא מצפה שאדם יערה לתוך פיו מים רותחים.

לסיכום נמצא שיש קווים משותפים בין שיניים תותבות לפלטה אך לא לגמרי, ולא ניתן לפשט בצורה מלאה את שאלה החקר. שהרי ייתכן כי הפוסקים שחששו לדבר גוש יחמירו בפלטה. נראה שהדבר תלוי בהגדרות של חוס שהיד סולדת בו.

¹⁶ ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון. ב- שות מהרש"ם (עמ' חא, סימן קצז).

¹⁷ איסור והיתר הארוך. ב- שער ל"ד, סעיף כ'.

¹⁸ אריאל, הרב יעזר. מחלוקת הפוסקים בהגדרת שיעור יד סולדת. אוזר מתוך שיניים תותבות - הכשרה לפסח,

ואכילת בשר וחלב: <https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html>

¹⁹ דאדוואנד, ר' אמיר. קיצור שולחן ערוך איש מצליח, כרך ב'. ב- פרק ס"ו- ליבון והגעלה (עמ' תלה, סעיף כ"ב).

פרק ג': ראיון עם הרב שחר בוצחק שליט"א

על מנת להבין יותר את הסוגיא הזו ראינתי את הרב שחר בוצחק רב הגרעין התורני באופקים ור"מ בישיבת ההסדר בשדרות. אני מוכרחת לציין כי הראיון הוסיף לי תבונות חדשות ועזר לי לחדד את הנקודות השונות של העבודה.

שאלה: במהלך עבודתי על הבעיות ההלכתיות עם גשר בשיניים ולאחר שגיליתי שרוב האוכל שבתוך הפה נחשב לכלי שני, דנתי בשאלה האם כלי שני מבשל, לאחר שגיליתי שאין עם כך בעיה, דנתי בשאלת דבר גוש בכלי שני וראיתי שיש מחלוקת בין הפוסקים.

רציתי לשאול מה דעתך בנוגע לדבר גוש?

תשובה: זה לא דעתי, זה בעיקר מחלוקת בין אשכנזים לספרדים, הפסיקה הספרדית לא קיבלה את החומרה הזו וחלק מהפוסקים האשכנזים כן קיבלו אותה.

אבל צריך לזכור שכל הדיון הזה מתחיל רק שמדובר ביד סולדת, ולכן כשאדם מכניס אוכל לפה זה לא מגיע ליד סולדת, לכן גם מי שחושש מגוש לא צריך לחשוש כיוון שאדם לא אוכל דברים רותחים בכזאת קלות.

שאלה: אז אדם שיש לו גשר בשיניים אין לו עם כך שום בעיה הלכתית או שיש להחמיר?

תשובה: אין מה לחשוש מבחינת בליעה אבל לא מבחינת ניקוי. מבחינת בליעה אין עם זה שום בעיה מכיוון שאנחנו מוציאים לידי הנחה שהאוכל הוא לא ברמה שהיד סולדת, אדם לא מסוגל לאכול דברים רותחים.

שאלה: בפסח יש החמרה מעבר?

תשובה: רק ניקוי. בסוף צריך לזכור התורה ניתנה לבני האדם ולא למאכלי השרת, ניקח לדוגמה אנשים עם שיניים תותבות קבועות לכל החיים, מה הם יצטרכו לעשות לפני פסח, לעקור את כל השיניים ולשים מחדש? וודאי שלא אז לכן אנו לא מחמירים עד כדי כך. בעיקר הסברה העיקרית שזה לא יד סולדת וזה כלי שני ואין לחשוש לחומרת גוש גם האשכנזים.

שאלה: במהלך העבודה בדקתי גם על הבעיות ההלכתיות שיש בשיניים תותבות וראיתי שניתן להשתמש בהם גם לבשר וגם ולחלב ללא הגעלה ולפסח וניתן להחמיר ולערות עליהם מים רותחים מכלי ראשון.

תשובה: אם זה בא בקלות, מוצאים אותם ומערים עליהם מים מקומקום כחלק מהניקיון וההכשרה, אבל זה לא חובה אז לכן זה כשאפשר. אם לאדם יהיה קושי בדבר כזה אז אין לו חובה.

שאלה: אז אדם שיש לו גשר או שיניים תותבות אין לו שום בעיה הלכתית בנושא כשרות?

תשובה: נכון. בנוסף יש דיון בשיירי בשר, לדוגמה אם אדם אוכל בשר הוא צריך לחכות 6 שעות כדי לאכול חלב, אם נשאר לו חתיכת בשר בין השיניים מסבירים שכשמשוהו נשאר בשיניים כל כך הרבה זמן הוא פשוט מתאכל (נאכל, הופך להיות כמו חול), למרות שיש לו חתיכת בשר קטנה בין השיניים.

אדם לא צריך לצחצח שיניים לפני שהוא אוכל חלב, אם הוא חיכה 6 שעות זה מספיק. אם אדם יודע שיש לו חתיכת בשר אז הוא צריך להוציא אותה, אבל באופן עקרוני הוא לא צריך לחשוש אולי נשאר לו משהו בין השיניים כי מין הסתם הדבר נמצא כל כך הרבה שעות בשיניים כך שהוא עובר תהליך של איכול.

מתוך הראיון ניתן להסיק שאין לחשוש לבעיה הלכתית בנוגע לכשרות בגשר בשיניים. בנוגע לשיניים תותבות אין שום חשש או החמרה לפני פסח, אך אם בא בקלות להוציא אותם אז מוציאים אותם ומערים עליהם מים מקומקום.

סיכום ומסקנות

כפי שכתבתי במבוא עברתי טיפול אורתודנטי ליישור השיניים במהלך השנה וחצי האחרונות ונדרשתי לקבע גשר לשיניים. תחילה לא התעוררו לי שום שאלות כי מדובר בטיפול אסתטי בלבד, אך לאחר זמן מה היה נראה לי שיש בעיה בכשרות הגשר, הרי אני אוכלת גם מאכלים בשריים וגם חלביים, בנוסף אני אוכלת חמץ במהלך השנה אז אולי מתעוררת בעיה גם בפסח. לכן החלטתי לעסוק בנושא זה בעבודה.

תחילה סקרתי פרטים מדעיים על קיבוע השיניים וסוגי התותבות והגדרתי הגדרות כלליות בנוגע לבישול והכשרה של חומרים.

מכיוון שרוב האוכל שבתוך הפה נחשב לפחות כלי שני לכן עסקתי רבות בגדרי דין שני. ובייחוד בשאלה האם כלי שני מבשל, סקרתי את דברי הגמרא שכלי שני אינו מבשל וכן את עמדות הראשונים המרכזיים בסוגיא זו. לאחר מכן דנתי בשאלת דבר גוש בכלי שני, אשר הש"ך טען כי דבר גוש רותח דינו ככלי ראשון גם אם הוא בכלי שני. לכאורה לפוסקים כי דבר גוש מבשל יש יותר מקום לחשוש באכילת דברי גושיים בשריים או חלביים חמים. בדיון ההלכתי התייחסתי לכך והצגתי שתי עמודות שונות ביחס למקרים חריגים של תקנות חכמים.

מסקנותיי בנוגע לבעיות ההלכתיות ביישור שיניים הם:

1. כלי שני אינו מבשל, ולכן הגשר שנחשב כלי שני אינו בולע ולכן אין בעיה עם זאת.

2. ישנה מחלוקת בדבר גוש בכלי שני, יש הטוענים שדבר גוש בכלי שני דינו ככלי ראשון ויש הטוענים ההפך, לכאורה לאלו החוששים עלולה להיות בעיה.

אולם הראיון עם הרב שחר בוצחק עזר לי להבין כי גם למחמירים בדבר גוש אין מקום לחשוש היות וכל הבעיה חלה כאשר יש חום שהיד סולדות בו.

מסקנותיי בנוגע לבעיות ההלכתיות בפלאטה ובשיניים תותבות הן:

1. ניתן להשתמש בשיניים התותבות גם לבשר וגם ולחלב ללא הגעלה.
2. לצורך פסח יש לנקות היטיב את השיניים שלא ישאר שום חמץ, ועדיף לערות עליהם מים רותחים מכלי ראשון.

בנוסף מתוך הראיון עם הרב שחר בוצחק התגלה לי שגם בדבר גוש אין החמרה (גם למי שהולך לפי פסיקה זו, אך כדאי לשים לא להכניס לפה דבר גוש בשרי או חלבי חם מיד).
חם מיד).

רפלקציה

נהנתי מאוד לעשות את העבודה, אני מרגישה שהיא לימדה אותי דברים רבים וחידשה לי דברים רבים שלא ידעתי. במהלך העבודה למדתי רבות ושאלתי שאלות רבות בנושא את הסובבים אותי.

כאשר התחלתי את התהליך ליישור השיניים לא חשבתי שתהיה בעיה הלכתית בנושא ובמהלך העבודה ראיתי שמתעוררות מספר בעיות, בעזרת העבודה והלימוד למדתי עליהם וכיצד להתמודד איתם.

אני מרגישה שהעבודה תרמה לי רבות וחזקה בי את הצד ההלכתי והרצון והחשיבות בשמירת כשרות.

אני שמחה מאוד שבחרתי לעסוק בנושא זה בעבודה, זהו נושא מעניין שלא נתקלים בו ביום יום וזהו נושא שאין עליו הרבה מידע וצריך לחקור ולהעמיק בספרות התורנית.

בנוסף קיום הראיון עם רב מומחה בנושא תרם רבות לעבודה ולידע שלי, הרב הוסיף לי מידע שלא ידעתי והתחדש לי, הוא נגע בתחומים שלא למדתי במהלך העבודה, כמו שיירי בשר בשיניים.

במהלך העבודה התעוררו לי מספר קשיים בלימוד הגמרא וההלכות, התקשתי להבין אותם ולכן נעזרתי באבי ובמורי שעזרו ולימדו, הלימוד עם אבי היה חוויתי ולמדתי איתו סוגיות רבות. אני רוצה להודות למורי הרב אודי יפרח שעזר, תמך ולימד אותי דברים חדשים בנושא.

ביבליוגרפיה

איסור והיתר הארוך. ב-שער ל"ד, סעיף כ'.

אריאל, הרב יעוזר. האם שיניים תותבות בולעות? אוחזר מתוך שיניים תותבות-
הכשרה לפסח, ואכילת בשר וחלב: [https://www.medethics.org.il/wp-](https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html)
[content/uploads/2020/02/R0591017a.html](https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html)

אריאל, הרב יעוזר. מחלוקת הפוסקים בהגדרת שיעור יד סולדת. אוחזר מתוך
שיניים תותבות - הכשרה לפסח, ואכילת בשר וחלב:
[https://www.medethics.org.il/wp-](https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html)
[content/uploads/2020/02/R0591017a.html](https://www.medethics.org.il/wp-content/uploads/2020/02/R0591017a.html)

אריאל, ש' & קנוהל, א'. (2011). ואכלת ושבעת. ב-יסודות דיני הכשרת כלים (עמ' 89).

בורדובסקי, ד"ר רונן. (10.2.2018). בריאות השן, שיניים תותבות: איך לבחור רת
הסוג המתאים לכם. אוחזר מתוך [ynet:](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5090366,00.htm)
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5090366,00.htm>

דאדוואנד, ר' אמיר. קיצור שולחן ערוך איש מצליח, כרך ב. ב-פרק ס"ו-מיני
הכשרת כלים (עמ' תלח, תלט, תלה).

הכהן, ר' ישראל מאיר. ב-משנה ברורה (סעיף ה', ס"ק מה).

יוסף, הרב יצחק. ילקוט יוסף, שבת-כרך ג', בישול, בורר, טוחן וסוחט. ב-דיני כלי
שני (עמ' רא-רב).

ירושלמי שבת פרק ג'.

כהן, הרב שבת. ב-הש"ך, יורה דעה (סימן ק"ה, סעיף ג', ס"ק ח').

מיזיריצקי, פרופ' איתן. אילו סוגי גשרים זמינים. אוחזר מתוך פרופ' איתן
מיזיריצקי, מרכז המומחים לרפואת שיניים: [//https://teeth.co.il/articles](https://teeth.co.il/articles)

מלמד, הרב אליעזר. פניני הלכה-כשרות ב, המזון והמטבח. ב-לג-הכשרת כלים
ומטבח (עמ' 297).

נויבירט, הרב יהושוע. שמירת שבת כהלכתה. ב-פרק א-דיני בישול בשבת (עמ' לא-
לב, סעיף ס"ד).

ר' אליעזר בן יואל הלוי. ב-ראב"ה שבת סימן רב.

ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון. ב-שות מהרש"ם (עמ' חא, סימן קצז).

תלמוד בבלי, שבת. ב-פרק שלישי (עמ' מ, סעיף ב, ס"ק ג).

תלמוד בבלי, שבת. ב-תוספות ד"ה "ושמע מינה כלי שני" (עמ' מ, ב).

